

MALGORZATA ŁABĘKA-KOBECHEROVA

MITOLOGIA LUDÓW TURECKICH

Wydawnictwo Dialog (c) Copyright wersja elektroniczna

DIALOG

Małgorzata Łabęcka-Koecherowa

Mitologia ludów tureckich (Syberia Południowa)

Wydawnictwo Dialog (c) Copyright wersja elektroniczna

Wydawnictwo Akademickie Dialog

Opracowanie słowniczków
Zofia Dubińska

Wybór ilustracji
Tadeusz Majda

Redakcja i korekta
Władysław Żakowski

ISBN (ePub) 978-83-8002-361-1
ISBN (Mobi) 978-83-8002-362-8

Książka dofinansowana
przez Komitet Badań Naukowych

© Copyright 1998 by Wydawnictwo Akademickie DIALOG

Wydanie elektroniczne, Warszawa 2015

Wydawnictwo Dialog (c) Copyright wersja elektroniczna

Spis treści

- Spis ilustracji
- Od autora
- Wprowadzenie w dzieje
- Światopogląd
- Trzy światy: Środkowy, Górny i Dolny
 - Świat Środkowy
 - Duchy-gospodarze
 - Kult przodków i ongonów
 - Kult zwierząt i ptaków
 - Święte kolory
 - Świat Górny
 - Bóstwa i duchy
 - Świat Dolny
- Dusze
- Szamanizm
- Działania magiczne
- Mity i wątki mityczne
 - Pramorze i ciała niebieskie
 - Stworzenie świata i ludzi
 - Synowie Bozkurta
 - Dzieci drzewa
 - Mete Chan
 - Mit oguzyjski
 - Tekst legendy o Oguz Kaganie: *Oguzname*
 - Wątki mityczne w ałtajskim eposie
 - Niebiańska teomachia
- Zamiast zakończenia

Wydawnictwo Dialog (c) Copyright wersja elektroniczna

- Słownik terminów i nazw
- Ważniejsze bóstwa, duchy i postaci mitologiczne
- Bibliografia
- Przypisy

Wszystkie rozdziały dostępne w pełnej wersji książki.

Wydawnictwo Dialog (c) Copyright wersja elektroniczna

Spis ilustracji

I. Ilustracje barwne na wklejkach

- Żołnierze Oguz Kagana budują wóz (arbę). Miniatura z rękopisu tureckiego *Oguzname* ze zbiorów Topkapi Sarayi w Stambule. Fot. udostępniona przez T. Majdę.
- Zwiadowcy Oguz Kagana wyruszają na wojnę z Baszkirami. Miniatura z rękopisu tureckiego *Oguzname* ze zbiorów Topkapi Sarayi w Stambule. Fot. udostępniona przez T. Majdę.
- Synowie Oguz Kagana wręczają ojcu złoty łuk i srebrne strzały. Miniatura z rękopisu tureckiego *Oguzname* ze zbiorów Topkapi Sarayi w Stambule. Fot. udostępniona przez T. Majdę.
- Gün Kagan i jego bracia. Miniatura z rękopisu tureckiego *Oguzname* ze zbiorów Topkapi Sarayi w Stambule. Fot. udostępniona przez T. Majdę.
- Dwa muzykujące demony. Według M. S. Ipşiroğlu, *Painting and Culture of the Mongols*. „Thames and Hudson” London 1967
- Taniec demonów. Według M. S. Ipşiroğlu, *Painting and Culture of the Mongols*. „Thames and Hudson” London 1967
- Koczownik pasący konia. Według M. S. Ipşiroğlu, *Painting and Culture of the Mongols*. „Thames and Hudson” London 1967
- Fantastyczne zwierzęta. Według M. S. Ipşiroğlu, *Painting and Culture of the Mongols*. „Thames and Hudson” London 1967

II. Ilustracje czarno-białe na wklejkach

- Tüngürcek - bębenek-amulet do powieszenia w jurcie. Według N. A. Aleksiejew, *Szamanizm tjurkojazycznych narodów Sibiri*. Nowosibirsk 1984 - 1 strona okładki
- Serge - konowiąż (Jakucja). Według N. A. Aleksiejew, *Rannije formy religii tjurkojazycznych narodów Sibiri*. Nowosibirsk 1980
- Amulet przeciw złym duchom z wyobrażeniem bębna (Altaj). Według N. A. Aleksiejew, *Rannije formy religii tjurkojazycznych narodów Sibiri*. Nowosibirsk 1980
- Baby kamienne Dawnych Turków (Mongolia). Według E. Nowgorodowa, *Alte Kunst der Mongolei*. E. A. Seemann Verlag, Leipzig 1980
- Szamanka ludu Tofa. Według *Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Volker*. Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften Budapest 1963
- Przewożenie jurty dawnych władców Azji Środkowej. Według H. Yule, *Marco Polo* za B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1971
- Kamień wyobrażający jelenia (Mongolia). Według E. Nowgorodowa, *Alte Kunst der Mongolei*. E. A. Seemann Verlag, Leipzig 1980
- Opancerzeni jeźdźcy na łowach, petroglif. Według E. Nowgorodowa, *Alte Kunst der Mongolei*. E. A. Seemann Verlag, Leipzig 1980

- Bęben szamana Tubalarów. Według N. A. Aleksiejew, *Szamanizm tjurkojazycznych narodow Sibiri*. Nowosibirsk 1984
- Bęben szamana Szorów. Według *Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Volker*. Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften Budapest 1963
- Strój szamana z regionu południowego Ałtaju. N. A. Aleksiejew, *Szamanizm tjurkojazycznych narodow Sibiri*. Nowosibirsk 1984
- Fragment stroju szamana chakaskiego. Według N. A. Aleksiejew, *Szamanizm tjurkojazycznych narodow Sibiri*. Nowosibirsk 1984
- Nakrycia głowy szamana. Według N. A. Aleksiejew, *Szamanizm tjurkojazycznych narodow Sibiri*. Nowosibirsk 1984
- Bęben teleuckiego szamana. Według *Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Volker*. Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften Budapest 1963
- Ongony kowali (bałagańskich) Buriatów. Według T. M. Michajłow, *Buriatskij szamanizm*. Nowosibirsk 1987
- Pochówek naziemny Tuwinów. Według M. B. Kenin-Łopsan, *Obrjadowaja praktika i fołktor tuwinskogo szamanstwa. Koniec XIX-naczalo XX w.* Nowosibirsk 1987
- Arangos - pochówek naziemny u Jakutów. Według N. A. Aleksiejew, *Rannije formy religii tjurkojazycznych narodow Sibirii*. Nowosibirsk 1980
- Figurki świętych wilków z okresu Hunów Wschodnich znalezione w kurhanie Tujahta na Ałtaju. Według S. I. Rudenko, *Iskustwo Altaja i Pieredniej Azii*. Moskwa 1961
- Hafty na materiale wyobrażające mityczne niebiańskie orły, znalezione na cmentarzach Baszadary i Tujahta, pochodzące z epoki huńskiej na Ałtaju. Według B. Ögel, *Türk Mitolojisi*. Ankara 1971
- Święty byk z kurhanu w Pazyryku (Ałtaj). Według B. Ögel, *Türk Mitolojisi*. Ankara 1971 - 4 str. okładki

III. Ilustracje czarno-białe w tekście

- Schemat podziału tureckiej jurty. Według *Tradicionnoje mirowozrenije tjurkow Juznoj Sibiri*. Nowosibirsk 1986
- Tósy. Według N. A. Aleksiejew, *Szamanizm tjurkojazycznych narodow Sibiri*. Nowosibirsk 1984
- Wyobrażenia świętych drzew-matek szamanów jakuckich. Według B. Ögel, *Türk Mitolojisi*. Ankara 1971
- Dobry ongon (Wyspa Olchon). Według T. M. Michajłow, *Buriatskij szamanizm*. Nowosibirsk 1987
- Wyobrażenie Wilka - Boga oraz towarzyszących mu Nieba i Gwiazd pochodzące z rejonu zamieszkanego przez Turków Kirgizów. Według B. Ögel, *Türk Mitolojisi*. Ankara 1971
- Rysunki naskalne wyobrażające szamanów. Według T. M. Michajłow, *Buriatskij szamanizm*. Nowosibirsk 1987

Od autora

Zetknęłam się kiedyś z książką pióra M. N. Sepetçioğlu, poetycką wizją współczesnego pisarza, obejmującą mityczne dzieje Turków i zapragnęłam dać jej polski kształt. Myśl ta nie odstępowała mnie przez dobrych kilka lat, czułam jednak, że merytorycznie nie jestem przygotowana do jej przekładu. Stało się to możliwe dopiero po przestudiowaniu monumentalnej pracy prof. Bahaeddina Ögela (1971/), poświęconej tureckiej mitologii. Uczony ten, historyk, etnolog i sinolog w jednej osobie, zebrał, usystematyzował i opatrzył komentarzem niemal wszystko, co na ten temat zostało napisane do połowy lat sześćdziesiątych. Kilka lat później ukazał się mój przekład książki M. N. Sepetçioğlu, znany polskiemu czytelnikowi pt. *Synowie Bozkurta* (1977).

Dzięki pracy Abdülkadira Inana, poświęconej tureckiemu szamanizmowi oraz publikacjom Metin Anda, penetrującego rozwój historyczny form widowiskowych na tle syberyjskiego szamanizmu - mogłam poznać i opisać artystyczną sylwetkę szamana i jego teatr. Wiele też zawdzięczam M. Eliademu oraz uczonym radzieckim, których publikacje rozszerzały, uzupełniały i korygowały moje wiadomości o mitach i wierzeniach, bardach i szamanach, o literackich motywach i wątkach w twórczości ludów tureckich, słowem o tym rozległym świecie, sięgającym korzeniami głęboko w przeszłość i ciągle jeszcze żywym. Tak zrodziła się propozycja wydania niniejszej książki, której opracowanie rozpocząłam w roku 1979.

Łatwiej było do pracy przystąpić niż ją zakończyć. W krótkich odstępach czasu zaczęły pojawiać się nowe publikacje uczonych radzieckich: N. A. Aleksiejewa (1980, 1984), G. I. Ergisa (1985), A. M. Sagałajewa (1984), S. S. Surazakowa (1985), M. S. Kenin-Łobsana (1987), T. M. Michajłowa (1980, 1987), nabrała też rozmachu seria *Epos narodow SSSR*, ukazała się wreszcie praca zbiorowa *Tradicionnoje mirowozzrenie Tjurkow Jużnoj Sibirii* (1988).

W tym samym czasie zostały opublikowane książki polskich uczonych: J. S. Wasilewskiego (1979), S. Szynkiewicza (1984), St. Kałużyńskiego (1978, 1985) i M. M. Kosko (1989). Dwie ostatnie pozycje wpłynęły na ostateczny kształt mojej książki, jednak cel, jaki sobie wytyczyłam przed laty, nie uległ zmianie.

Moim zamierzeniem pozostało nadal przedstawienie czytelnikowi jak najobfitszego materiału faktograficznego, z którego starałam się wydobyć wątki i motywy najstarsze. Posługiwanie się ścisłą chronologią nie było możliwe. Przyjęłam więc jako kryterium dawności fakt występowania zjawisk kulturowych w identycznej lub bardzo podobnej formie na Ałtaju, nad Bajkałem i w oddalonej o tysiące kilometrów Jakucji.

Przodkowie dzisiejszych Jakutów, należących do tej samej, co ludy Ałtaju, grupy dialektów tureckich, u progu średniowiecza zaczęli odłączać się od swych pobratymców i przemieszczać na północ. Migracja ta przebiegała falami i zakończyła się dopiero w czasach, kiedy dawna, nadbajkalska ojczyzna Jakutów uległa ostatecznej mongolizacji.

Występowanie w Jakucji, nad Bajkałem i na Ałtaju wspólnych wierzeń i obrzędów świadczyć może o pochodzeniu z czasów, kiedy etniczne grupy prototureckie zasiedlały

bliskie sobie rejony, bądź z epok jeszcze wcześniejszych, na przykład z okresu turecko-mongolskiej ligi językowej. Nie można też wykluczyć wspólnego źródła zapożyczeń, ponieważ tereny, na które w drugiej połowie I tys. przed n.e. zaczęły napływać ze Wschodu ludy mówiące dialektami tureckimi i mongolskimi, zamieszkiwały m.in. ludy indoirañskie o bogatej tradycji kulturowej i rozbudowanej obrzędowości. Problem ten wymaga jednak gruntownych badań nad mitotwórczą działalnością wszystkich ludów Eurazji, w tym ludów paleoazjatyckich.

Nie udało mi się w tej książce uniknąć powtórzenia niektórych wątków mitycznych, znanych czytelnikowi z polskich publikacji. W takich wypadkach starałam się wykorzystać albo inną wersję danego mitu, albo jego najaktualniejszą interpretację.

Moim nieocenionym współpracownikiem była mgr Zofia Dubińska, która wzięła na swoje barki ogrom prac technicznych związanych z tłumaczeniem i przepisywaniem gromadzonych przeze mnie materiałów. Składam Jej w tym miejscu najgorętsze podziękowania.

Wydawnictwo Dialog (c) Copyright wersja elektroniczna

Wprowadzenie w dzieje

Pod koniec VII w. i w początkach VI w. p.n.e. w rejonie Morza Aralskiego oraz na przedgórzach Tien-Szanu i Pamiro-Altaju mieszkaly rolnicze plemiona koczownicze pochodzenia irańskiego, umownie zwane Scyto-Sakami. Ludy te utrzymywały ożywione kontakty z Południem i odległymi Chinami. Na ziemiach obecnego mongolskiego i być może radzieckiego Altaju oraz bardziej na południe, do Bej-Szanju, żyli Jueczy/Jüe-czy/Jüeczy/, na południe od nich, do Nan-Szanju - Usunowie (Issedonowie). Na wschód od tych ludów do Chinganu zamieszkiwali Hunowie¹, którzy od wschodu graniczyli z plemionami Dun-Chu (Tung-hu)². Władztwo Hunów rozpościerało się od gór Tarbagatajskich do Kałganu, a na północy - poza Bajkał.

Wydaje się, że wschodnia granica języków północnoirańskich obejmowała Massagetów i Jueczy/Jüe-czy/Jüeczy/, natomiast plemiona Dun-Chu mówiły językiem protomongolskim, podczas gdy większa część plemion, wchodzących w sojusz pod hegemonią Hunów, posługiwała się dialektami tureckimi. W połowie I tysiąclecia p.n.e. stepy eurazjatyckie oraz przylegające do nich od północy obszary leśno-stepowe i podgórskie tworzyły skomplikowaną mozaikę nie tylko kulturową, lecz również językową i antropologiczną.

Sakowie z górnego Altaju bogato wyposażali groby swoich wodzów. Tak jak u Scytów istniał u nich zwyczaj balsamowania zwłok, któremu zawdzięczamy zachowanie się tatuażu w postaci wyobrażeń przeróżnych fantastycznych zwierząt, mających zabezpieczać przed czarami. Podobną funkcję spełniać mogły również najrozmaitsze rzeźby, które w późniejszej sztuce stosowanej ludów tureckich nabierają swoistego znaczenia, a to dzięki przekonaniu, iż każdy obiekt czy przedmiot, w tym dzieło rąk ludzkich w pierwszym rzędzie, posiada swego ducha gospodarza. Opisy tego typu przedmiotów - i to bardzo precyzyjne - zawiera prawie każdy turecki epos bohaterski, którego archetypy wywodzą się ze starożytności.

Kolekcja złota syberyjskiego, znajdująca się w Ermitażu, prezentuje syberyjsko-scytyjski styl zoomorficzny i obejmuje wyobrażenia rozmaitych zwierząt i istot mitycznych oraz sceny walki toczącej się między nimi, jak również epizody z różnych eposów bohaterskich. W epice ludów tureckich, przesyconej mitami, można by z dużym prawdopodobieństwem odczytać wyjaśnienie tych scen i charakter biorących w niej udział postaci.

W kontekście tej książki szczególnie ważni wydają się Hunowie. Etnonim „Huna” występuje po raz pierwszy w sanskrycie przed 250 r. p. n. e. i jest starszy od chińskiej transkrypcji „Hiung-nu”. Odkrycie wielkiego cmentarzyska huńskiego w Noin-Uła ukazało kulturę Hunów azjatyckich w całkiem nowym świetle. W bogato wyposażonych kurhanach pogrzebano osobników o cechach wyraźnie mongolskich, natomiast w otaczających je skromnych mogiłach ludzi o cechach europoidalnych. Zjawiska te występują również masowo w rejonie Minusińskim i na Altaju.

W latach 221-203 p.n.e. Chińczycy wzniesli mur o długości 2 500 km, który miał zabezpieczyć cesarstwo przed najezdami, jednakże zagrożenie ze strony Hunów było tak wielkie, że wymagało od Chin stałego pogotowia wojennego³.

W I w. p. n. e. Hiung-nu rozpadli się na dwie grupy: północną i południową. Grupę północną rozbił związek plemion Sien-pi/Sien-pei, zmuszając ją do wyruszenia na zachód, ku Europie. Odłam południowy podbił i opanował północną część Chin i utrzymał się tam do III w. n.e. Prace wykopaliskowe pozwoliły na ustalenie, że w stuleciach II i I p.n.e. huńska kultura na terenach zabajkalskich stała bardzo wysoko, a ludność prowadziła półkoczowniczy tryb życia (Michajłow 1980, s. 126). Kultura materialna Hunów mieści się organicznie w kręgu współczesnych jej oraz poprzedzających ją kultur stepowych Azji Centralnej i Syberii Południowej.

Hunowie czcili ciała niebieskie i składali ofiary przodkom, niebu, ziemi i duchom. O władcy, noszącym tytuł Szan-ju „bezkres”, „bezymiar”, mówili: „Urodzony przez Niebo i Ziemię, osadzony na tronie przez Słońce i Księżyc”. Rano modlili się do słońca, wieczorem do księżyca i wszelkie ważne sprawy podejmowali po zapoznaniu się z położeniem gwiazd. Świętością Hunów był Kosmos, który symbolizowały odpowiednie idole. Wierzyli w życie pozagrobowe, zmarłych wyposażali wspaniale i budowali swym znakomitościom imponujące grobowce. Wznosili też specjalne świątynie.

Funkcje kulturowe spełniał człowiek, będący zazwyczaj w jednej osobie czarownikiem, znachorem, wróżbitą, zaklinaczem i szamanem. Z wiarą w życie „po tamtej stronie” wiązały się skomplikowane i bardzo kosztowne obrzędy. Ogólnie rzecz biorąc, podstawowymi elementami kompleksu religijnego Hunów były wyobrażenia wywodzące się z totemizmu, fetyszyzmu i rozbudowanego animizmu.

Wiele z wierzeń Hunów żyje nadal w tradycjach i obrzędach wszystkich ludów turecko-mongolskich. Ludy te asymilowały i przetwarzały wartości epok poprzednich, w tym i epoki huńskiej. Dlatego wydaje się w pełni uzasadnione poszukiwanie w kultach religijnych i w tradycji huńskiej źródeł wielu tureckich i mongolskich obrzędów, a także mitów i legend. Gdy imperium Hunów upadło, panowanie nad tą częścią Azji przeszło w IV w. w ręce Sien-pi/Sien-pei. Ich język należał do grupy języków staromongolskich, jednakże w skład plemiennego związku, któremu przewodzili, wchodziły również ludy mówiące po turecku. Twórca potęgi Sien-pi/Sien-pei uważany był za syna Nieba i według legendy poczęła go pewna księżniczka, w której usta wpadła kulka gradu.

Wydawnictwo Dialog (c) Copyright wersja elektroniczna

Szamanka ludu Tofa

Wydawnictwo Dialog (c) Copyright wersja elektroniczna

Amulet przeciw złym duchom z wyobrażeniem bębna (Altaj)

Serge — konowiaz (Jakucja)

Baby kamienne Dawnych Turków (Mongolia)

Wydawnictwo Dialog (c) Copyright wersja elektroniczna

Opancerzeni jeźdźcy na łowach, petroglif

Wydawnictwo Dialog (c) Copyright wersja elektroniczna

Kamień wyobrażający jelenia

Na stepach Mongolii, położonych na północ od Bajkału, w końcu IV w. powstał wojskowo-plemienny związek pod hegemonią Żuanżuanów. Mówili oni dialektem mongolskim, zajmowali się koczowniczą hodowlą bydła i mieli wysoko rozwiniętą kulturę. Żuan-żuanów w swej masie byli szamanistami, jednakże w krąg ich wierzeń powoli przenikał buddyzm.

W 552 r. T'u-kiu, Turkuci, inaczej Turcy Niebiescy (Kök Türkowie), pozostający w zależności od Żoużanów, zbuntowali się i stworzyli własny organizm państwowy il/el z centrum nad rzeką Orchon. Stąd jeszcze jedna ich nazwa: Turcy Orchońscy. Historyk chiński Liu Mau-Tsai⁴ opublikował przekazy charakteryzujące życie i zwyczaje Turków Orchońskich, których fragmenty przytaczam za Z. Bukowskim i K. Dąbrowskim (1975, s. 338):

„... Tych, którzy stają się krnąbrni, zdradzieccy lub którzy zabijają ludzi, skazuje się na śmierć. Kto dopuści się gwałtu, zostanie wykastrowany, a jego zwłoki przepołowione w biodrach. Jeśli któryś w sporze okaleczy drugiemu oczy, musi dać mu swoją córkę, jeśli zaś nie posiada córki, musi oddać swoją żonę i władzę. Jeśli jeden drugiemu połamie członki, musi oddać konie. Złodzieje muszą zwrócić dziesięć razy tyle, co skradli. Jeśli umrze jeden z nich (tj. z Turków), zwłoki złożone zostają w jego namiocie. Członkowie rodziny zabijają woły i konie i przynoszą zmarłemu w ofierze. Biegają wokół namiotu, krzycząc przy tym i zawodząc. Nacinają twarz nożami tak, że krew i łyż płyną razem. Wybierają następnie dzień, kładą zwłoki na koniu i palą je. Popioły grzebią, a jako znak grobu stawiają drewniany słup (tj. konowiąz). W grobie budują pomieszczenie, w którym rysują podobiznę zmarłego oraz sceny z walk, w których brał udział. Jeżeli zmarły zabił (w walce) człowieka, kładzie się kamień (przed grobem). Liczba tych kamieni wynosi niekiedy setki lub tysiące... Cenią śmierć w walce, wstydzą się umierać od choroby. Ich zwyczaje są mniej więcej takie same, jak Hiungny⁵”

Ögel (1971, s.2 74-275) przedstawił związek organizacji tureckiego państwa, il/el, z porządkiem kosmosu. Stanowiło ono centrum świata Turków, a co za tym idzie centrum universum: granice obejmowały wszystkich ludzi tej ziemi, a jego monarcha władał ekumeną.

Il/el był trójwymiarowy. Jego szerokość stanowiła oś, łącząca wschód z zachodem, oś biegnąca z północy na południe określała długość, a wysokość mierzona była odległością z ziemi do nieba, gdyż do państwa Turków należało niebo nad nim rozpostarte. Hierarchizacja władz państwowych określana była „od nieba do ziemi”, na ziemi zaś rozdzielała się na prawo i lewo, czyli na strony świata - wschodnią i zachodnią.

Hipotetycznej rekonstrukcji tureckiego panteonu dokonała I. W. Stieblewa (1971, s. 213-226) na podstawie analizy zabytków zachowanych w piśmie runicznym i pochodzącym z okresu od VIII do IX/X w. Zdaniem uczonej bóstwem najwyższym jest Tengri. Słowo to oznacza zarówno „niebo” jak i „bóg”. Tengri jest ponad wszystkim, jest w „górze”. Przypisuje mu się funkcję twórczą, opiekuńczą, karzącą i władzę nad losem ludzi. Kojarzy się go ponadto z pojęciem męskiego początku. Tengri występuje jako bóstwo transcendentne i niewidzialne: interweniuje wyłącznie w sprawach decydujących o losach tureckiego państwa i jego władcy, kagana.

Do drugiego rzędu bóstw należy Umaj, uosobienie żeńskiego początku, bogini rozrodczości i urodzaju. Jej imię oznacza macicę, łóżysko, a ona sama kojarzy się z dołem,

z ziemią. W systemie wierzeń Sajano-Ałtaju Umaj/Ymaj/Maj jest opiekunką dzieci i domowego ogniska.

Do trzeciego rzędu bóstw należy Uduk Jer-Sub, Święta Ziemia- Woda, która występuje jako bóstwo opiekuńcze i dobroczynne, karzące jednak ludzi gwałcących jej prawa. Kult Ziemi-Wody, w rozumieniu: kult duchów gospodarzy, w formie wyrazistej przetrwał u ludów Ałtaju. Wywodzi się on z kultów rodowych, przyswojonych przez tradycję szamańską. W zabytkach orchońskich Jer-Sub występuje w znaczeniu ojczyzna.

Każdy ród ałtajski ma swoich opiekunów reprezentowanych przez góry i skały rzeki i jeziora. Nazywane są ogólnie *aru neme* „coś czystego”. O bóstwach i duchach związanych z Podziemiem mówi się *kara neme* „coś czarnego”. Czwarte miejsce z proponowanej przez Stieblewą klasyfikacji zajmuje kult przodków, którzy mieli się pojawić na świecie tuż po stworzeniu nieba i ziemi.

*Księga wróżb*⁵, odzwierciedlająca manichejski dualizm, wymienia liczne istoty nadprzyrodzone, lecz ich identyfikacja jest hipotetyczna. Tengri nie występuje tu jako najwyższy Bóg Niebo, lecz spełnia funkcję bóstwa-pośrednika i od zwykłych ludzi nie stroni. Ciekawie przedstawia się w tym zabytku Ala Atły Jol Tengri, „Bóg Losów (dosłownie - dróg) na Pstrokatym Koniu”, będący w ciągłym ruchu i życzliwie nastawiony do ludzi. Ma on wspólne cechy z irańskim Zurwanem, wiecznie płynącym czasem. Maść jego wierzchowca kojarzy się z przemiennością światła i ciemności, dobra i zła.

Przenieśmy się teraz za Michajłowem (1980, s.132 i nast.) na wschodnie obrzeża Bajkału, gdzie bytowały plemiona Bajegu/Bajyrku. Źródła chińskie zaliczają Bajegu do 15 plemion ujgurskich (Choj-chu), które wywodziły się z Hunów i mówiły dialektami tureckimi. Pomimo częstych najazdów Turków Orchońskich, Bajegu/Bajyrku zdołali zachować niezależność, której nie utracili również w okresie panowania na stepie Ujgurów (VIII-IX w). Z czasów ich świetności datuje się liczne znaleziska, odkryte na wschód od Bajkału, w dolinie rzeki Bagruzin i na nizinach, które przecina Selenga. Etnicznie Bajegu zbliżeni byli do Kurykanów i reprezentowali podobną kulturę.

Południowe i południowo-zachodnie tereny Zabajkala zamieszkiwały znaczne grupy etniczne Ujgurów, którzy w latach czterdziestych VIII stulecia stworzyli własne imperium, będące państwem feudalnym z licznymi przeżytkami stosunków rodowo-plemiennych. W dobie swej największej potęgi Ujgurzy zajmowali obszary od masywu Ałtaju na zachodzie po góry Chingan na wschodzie i od pustyni Gobi na południu po góry Sajańskie na północy. Znaczna liczba plemion ujgurskich zajmowała basen Selengi, obszary współczesnej Mongolii i południowej Buriacji. Był to lud o wysoko rozwiniętej kulturze materialnej i duchowej. Wierzenia religijne przejęli od swych przodków, którzy byli szamanistami, wielbili Niebo oraz rozliczne duchy. W połowie VIII w. kagan Ujgurów, zafascynowany ideami manicheizmu, ogłosił go religią państwową, jednakże „szerokie masy” trwały nadal przy szamanizmie.

W 840 r. kaganat rozpadł się pod ciosami jenisejskich Kirgizów (Chakasów), co dało początek migracji Ujgurów na południe i południowy zachód. Jednym z ich głównych celów

stały się także rejony na wschód od Bajkału. Według innych danych znaczna część Ujgurów w tzw. okresie kurykańskim przekoczowała nad górną Lenę, tj. na tereny dzisiejszej południowej Jakucji.

Zapewne jakaś część zabajkalskich Ujgurów i tych, którzy przekoczowali na zachód od Bajkału, pomieszała się z ludnością miejscową i już jako nowy element etniczny weszła w skład dawnych Buriatów, którzy przejęli od Ujgurów niektóre obrzędy i kultury.

W okresie od IV do X w. najliczniejszym i najpotężniejszym ludem zamieszkującym Pobajkale byli Kurykanie, nosiciele kultury kurumczyńskiej. Jej pomniki rozsiane są po obu brzegach Bajkału, nad Selengą, w dolinie rzeki Bagruzyn, w okolicach Tunki, nad Angarą, w basenie rzeki Kuda i nad górną Leną. Kurykanie byli hodowcami, znali uprawę roli i słynęli z kowalskiego rzemiosła. Poważne miejsce w ich gospodarstwie i zaopatrzeniu zajmowało rybołówstwo i polowanie.

Historycy ustalili ściśle, etnokulturalne związki Kurykanów z jenisejskimi Kirgizami i altajskimi Turkami, jak również potwierdzili ich pokrewieństwo z plemionami przebywającymi na wschód od Bajkału i w Azji Centralnej. Ich przynależność do ludów tureckich potwierdza osiem inskrypcji w języku starotureckim, sporządzonych orchońsko-jenisejskim pismem runicznym. Rysunki naskalne, jakie pozostawili nad Leną w dolinie rzeki Kuda, na bajkalskiej wyspie Olchon, nad brzegami Bajkału i Angary odzwierciedlają niektóre ich mity i wierzenia. Kurykańska sztuka „malowanych skal” w swej treści i formie stanowi najdalej wysunięte na północ odgałęzienie wspaniałej i barwnej sztuki zachodnio tureckiej, a zwłaszcza ludów Altaju i Kotliny Minusińskiej.

Wydawnictwo Dialog (c) Copyright wersja elektroniczna

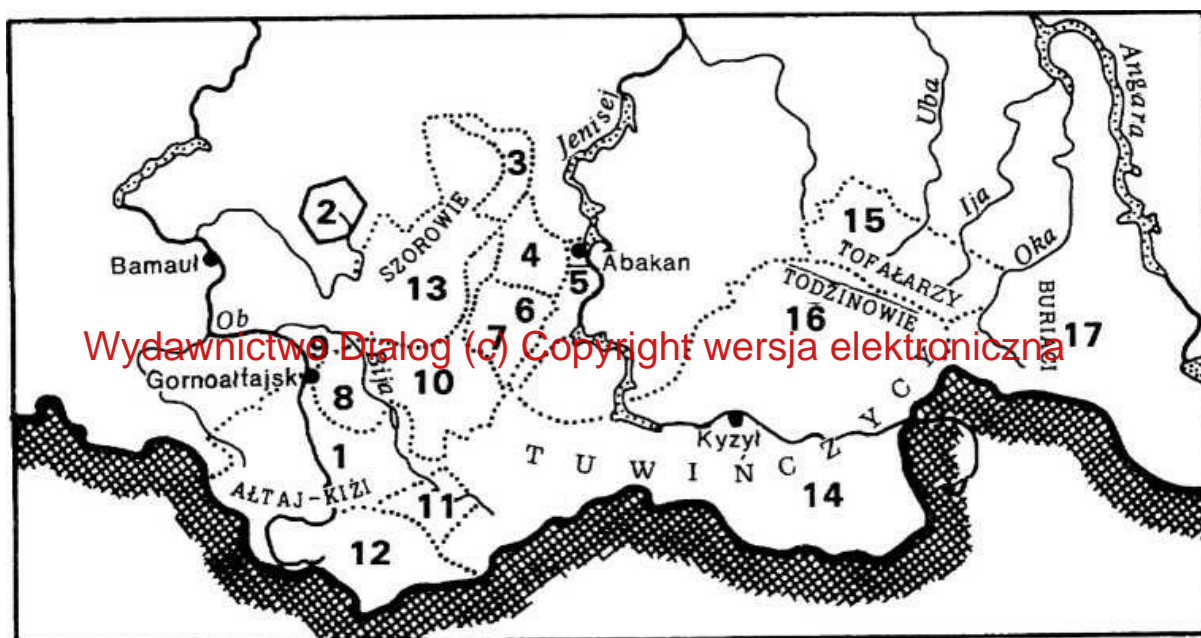
Kurykański szamanizm odznaczał się złożonym systemem obrzędów i rozbudowanym politeizmem, o czym świadczą petroglify, miejsca kultu, cmentarzyska i inne obiekty. Badania wykazują, że Kurykanie mieli bogatą kosmogonię, czcili ciała niebieskie, przyrodę we wszystkich jej przejawach oraz przodków, w tym zwłaszcza jednostki wybitne. Ponadto szczególną czcią otaczali łabędzia i orła. W ich wierzeniach znaczną pozycję zajmował koń oraz magiczne właściwości różnego rodzaju znamion; oddawali też cześć kowalom i wytapiaczom żelaza. W ich życiu społecznym ważne miejsce zajmowały obrzędy związane z kalendarzem rolniczym i hodowlano-pasterskim oraz wyprawy wojenne, łowy, święta i uroczystości państwowe i rodzinne. Szamanki i szamani zasiadali nierzadko na tronie sakralnego władcy.

Kurykanie „tamten” świat uważali za przedłużenie ziemskiego. Pomieszczenie zmarłego urządzano na podobieństwo jurty, dawano mu broń i przedmioty codziennego użytku. Obok grzebano konia, a niekiedy także niewolników.

Ośrodkami religijnego i społecznego życia były „malowane skały”, m. in. słynne petroglify odkryte nad górną Leną, nieopodal wsi Sziszkino. Z kultem związane były też święte góry Bajtog, Manchaj i inne, położone w dolinie rzeki Kuda. Niektóre z tych ośrodków kultowych weszły do zespołu buriackich świątyń. Buriaci przejęli też liczne kurykańskie mity, legendy, tradycje i obyczaje.

W nauce utrwaliło się przeświadczenie, że Kurykanie, którzy w okresie od X do XIII w. przekoczyli na obszar dzisiejszej Jakucji, stanowili jądro formującej się wówczas jakuckiej narodowości. Ci, którzy pozostali nad Bajkałem, rozplynęli się z czasem w masie napływających tam plemion, nie pozostali jednak bez wpływu na rozwój burackiej kultury.

Badacze wierzeń i obrzędów ludów Sajano-Altaju wskazują na wyjątkowe podobieństwo religijnych wyobrażeń dziewiętnastowiecznych mieszkańców Tuwy, Altaju i Kotliny Chakasko-Minusieńskiej z kulturą duchową Dawnych Turków. To samo można powiedzieć o buriackim szamanizmie, w którym kulturalne dziedzictwo epoki starotureckiej pod różnymi postaciami przetrwało do czasów najnowszych. Buriaci posługują się wprawdzie dialektem mongolskim, lecz ich obecna ojczyzna znajdowała się niegdyś w obrębie starotureckiego świata. W kształtowaniu się buriackiej narodowości brały udział - oprócz Kurykanów - również takie ludy turekojęzyczne, jak Ujgurowie, Kirgizi, Sartulowie i inne.

Mapka ludów Altaju

1. Altaj-kiżi, 2. Teleuci, 3. Kyzylowie, 4. Kaczyńcy, 5. Kojbalowie, 6. Sagajowie, 7. Bełtyrowie, 8. Tubalarzy, 9. Kumandyńscy, 10. Czalkanie, 11. Telesi, 12. Telengici, 13. Szorowie, 14. Tuwińscy (Urianchajscy), 15. Tofalarzy (Karagasi), 16. Todżinowie, 17. Buriaci

Kotlina Chakasko-Minusieńska, położona w górnym biegu Jeniseju i jego dopływu, Abakanu, w II i I tys. p.n.e. odgrywała rolę jednego z najważniejszych centrów metalurgii brązu. Główną część ludności, zamieszkującej Kotlinę od wielu stuleci, stanowili przodkowie Chakasów. Ludy zamieszkujące wspólnie z Chakasami i podobnie jak oni posługujące się narzeczami tureckimi nazywały ich Kirgizami.

Na przełomie III/II w. p.n.e. w Kotlinie Chakasko-Minusińskiej nastąpiły wielkie zmiany kulturowe, dostrzegalne także na znacznym obszarze Azji Środkowej i Syberii Południowej. Część ówczesnych jej mieszkańców została podbita lub uszła na zachód pod naporem Hunów i spokrewnionych z nimi plemion. Doprowadziło to do ukształtowania się kultury o wyraźnych elementach wschodnich, tzw. taksztyckiej.

Zmiany, jakie zaistniały w Kotlinie Chakasko-Minusińskiej, nie objęły faktycznie ludności rolniczo-hodowlanej, stanowiącej trzon jej mieszkańców. Podatna na nie była jednak arystokracja, która łączyła swoje interesy z Hunami.

Terytorium Ałtaju do II tysiąclecia n.e. wchodziło w granice kolejnych kaganatów tureckich, lecz w okresie X-XIII w. znajdowało się pod władzą mongolskojęzycznych Kidanów/Kitanów⁶. W XIII-XIV w. Ałtaj znalazł się w granicach imperium mongolskiego.

Telengickie i teleskie plemiona Changaju i Sajano-Ałtaju koczowały na obrzeżach mongolskiego imperium, z tego też względu niewiele mamy informacji o ich ówczesnych wierzeniach. Możemy jednak przypuszczać, że w znacznym stopniu pozostawały nadal wierne tradycji ukształtowanej w epoce przedmongolskiej. W XIII w. ałtajski szamanizm był już bowiem w pełni rozwiniętym zespołem wierzeń i obrzędów i od wieków współistniał z nestorianizmem, który w IX w. rozpowszechnił się wśród Chakasów.

Ałtaj zasiedlają obecnie najbardziej na południe wysunięci Telengici, sąsiadujący od zachodu z grupami etnicznymi Ałtaj-kizi, od wschodu zaś z Telesami. Na północ od rzeki Bija (prawy dopływ Obu) zamieszkują Teleuci, pomiędzy zaś tą rzeką a górnym Obem usytuowani są Tofańczycy i Kumanandyńczycy, zajmujący niejako rejony centralne. Sąsiadują oni od wschodu z Szorami i Belyrami, usadowionymi w dorzeczu Abakanu i Jeniseju, na terytorium zachodniej Chakasji. Na wschód od Kotliny Chakasko-Minusińskiej rozsiedli się Tofańczycy, bardziej na południe - Todżinowie i liczne grupy Tuwińczyków, mieszkających w granicach swej dawnej autonomicznej republiki, która od zachodu sięga Ałtaju a od północy Sajanów.

W pierwszym trzydziestoleciu XVII w. na terenie Zachodniej Mongolii powstało scentralizowane państwo Ojratów, zwane chanatem Dżungarów, który podporządkował sobie plemiona Ałtaju. Państwową religią Ojratów był lamaizm, a jego propagatorzy energicznie zwalczali szamanów. Mimo znacznego rozpowszechnienia się lamaizmu jego wpływ na wierzenia i kulturę duchową ludów Ałtaju okazał się jednak powierzchowny. Ukształtowanie terenu, warunki klimatyczne i rozproszenie plemion nie sprzyjały ukształtowaniu się synkretyzmu religijnego na podobieństwo mongolskiego czy nawet tuwińskiego lamaizmu.

Wydawnictwo Akademickie DIALOG

specjalizuje się w publikacji książek dotyczących języków, zwyczajów, wierzeń, kultur, religii, dziejów i współczesności świata Orientu.

Naszymi autorami są znani orientaliści polscy i zagraniczni, wybitni znawcy tematyki Wschodu.

Wydajemy także przekłady bogatej i niezwyklej literatury pięknej krajów Orientu.

Redakcja: 00-112 Warszawa, ul. Bagno 3/219

tel. (0 22) 620 32 11, (0 22) 654 01 49

e-mail: redakcja@wydawnictwodialog.pl

Biuro handlowe: 00-112 Warszawa, ul. Bagno 3/218

tel./faks (0 22) 620 87 03

e-mail: biurohandlowe@wydawnictwodialog.pl

www.wydawnictwodialog.pl

Wydawnictwo Dialog (c) Copyright wersja elektroniczna